

УДК 323.2

Українське національне самовизначення. Колективне самопректування

Ігор Рафальський,

кандидат історичних наук,
докторант Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

У статті розглядаються теоретичні проблеми національного самовизначення, дискурсу націотворення, української етнополітики, впливу внутрішніх чинників на національну ідентичність.

Ключові слова: національне самовизначення, національна ідентичність, етнонаціональна політика України.

The article deals with theoretical problems of national self-determination. Particular attention is paid to the discourse of the nationalhood, national construction, Ukrainian ethnic policy, the impact of internal processes for national identity.

Keywords: national self-determination, national identity, ethnic policy of Ukraine.

В статье рассматриваются теоретические проблемы национального самоопределения, дискурса национального строительства, украинской этнополитики, влияния внутренних процессов на национальную идентичность.

Ключевые слова: национальное самоопределение, национальная идентичность, этнонациональная политика Украины.

Питання про самовизначення народів сьогодні, як це не дивно, не є суто теоретичною доктриною, а часто переходить в площину політичної практики. Більше того, в залежності від кожного окремого випадку, право на національне самовизначення трактується по різному, і визначити якусь універсальну формулу реалізації цього права надзвичайно важко.

Національне самовизначення у вигляді проголошення незалежності і створення національної державності підсумовує більш або менш тривалий період, впродовж якого складаються необхідні внутрішні передумови та сприятливі зовнішні обставини суверенізації. Але на цьому процес національного самовизначення далеко не закінчується. Постають нові

виклики, пов'язані з тим, що сам процес національного самовизначення неможливий без розвинутої національної самосвідомості, без концептуалізованої системи ідей, які мають виражати інтереси як суспільства в цілому, так і окремих національних груп, ідей, які мають консолідувати суспільство на основі легітимації національних ідентичностей. Не можна забувати також, про те, що сучасні суспільства все частіше стикаються з проблемами збереження свого суверенітету, що в свою чергу неможливо без національного самовизначення. І нарешті, самовизначення являє собою процес вибору та здійснення власної програми культурного, соціально-економічного, політичного, міжнародного існування суспільства.

Вітчизняна політологічна думка відгукнулася на цю потребу досить значним доробком оригінальних праць, в яких проаналізовано не лише генезис українського національного самовизначення, національної ідеї, але й актуальні підходи до феномену нації, вироблені світовою наукою. Свій вагомий внесок у дискурс української національної ідеї в період після 1991 року зробили, зокрема, І. Дзюба, М. Маринович, А. Свідзинський, О. Забужко, М. Розумний, С. Римаренко, Г. Касьянов, В. Кремень, Ф. Канак, М. Михальченко, Ю. Бадзьо І. Кресіна, Л. Нагорна, О. Майборода, О. Шморгун, С. Марасюк, О. Терешкун. Окремі аспекти національного будівництва висвітлені в працях Р. Кіся, О. Сугоняко, В. Колосова, С. Онищук, О. Долгова та інших авторів. У цих працях всебічно розглянуті ключові питання, які мусила розв'язувати суспільна свідомість в умовах державного суверенітету України. До цих питань належать: параметри і виміри національної ідентичності, ієрархія суспільних вартостей, утвердження спільних символів, принципи суспільно-політичного співжиття, зовнішньополітичні орієнтації тощо.

Складність процесів національно-державного становлення в Україні була обумовлена тим, що вони співпали в часі з докорінними змінами в організації соціального, економічного, політичного життя спільноти, а також із різкою зміною світоглядних орієнтирів та психологічних установок, що характеризуються як трансформаційна травма [1]. Особливості формування української національної ідентичності в умовах прискорених суспільних трансформацій початку ХХІ ст. висвітлюються в працях М. Рябчука, С. Грабовського, Ю. Пахомова, В. Лупація, О. Кривицької. Політологічне й соціологічне тлумачення феномену новітньої української ідентичності містять праці М. Михальченка, Л. Нагорної, П. Гнатенка і В. Павленко, Р. Додонова, С. Мофи, З. Гриценко.

Незалежність України була підготовлена великим історичним періодом становлення національної самосвідомості, однак у сам момент її отримання тим адміністративним утворенням, що мало назву УРСР, імператив національного самовизначення ще далеко не мав тієї суспільної переконливості, яка б могла забезпечити швидкий і безперешкодний поступ новоствореної держави. Значним гальмом у цьому процесі був і

досі залишається конфлікт ідентичностей, пов'язаний із суперечливими процесами переходу української національної самосвідомості від етнографічно-культурологічного до соціально-політичного принципу; розпаду і часткової регенерації пострадянської ідентичності; зародження регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні доміанти і стратегічні вектори інтеграції.

Кризовий стан національної ідентичності констатується більшістю вітчизняних дослідників процесів націостановлення, що пов'язується із загостренням суспільно-політичної ситуації в країні, а також із невизначеністю пріоритетів та орієнтирів національного розвитку. Відповідно, йдеться про комплекси суспільних уявлень, що визначають наступні позиції політичних акторів і їхніх груп соціальної підтримки.

Ліберально-національний підхід закорінений в європейську традицію державотворення Нового часу, він став офіційною ідеологією українського самовизначення кінця ХХ ст., однак зіткнувся з частковим або повним неприйняттям його частиною населенням країни. Антагоністом цього підходу виступає комуністично-імперська орієнтація, що базується на етатистських соціальних очікуваннях, підданській політичній культурі (в розумінні Алмонда і Верби) та обоюдною з приналежністю до колишнього СРСР та Росії і продукує різноманітні реінтеграційні проекти. Кожна з цих ідентичностей передбачає свій спосіб реагування на виклики національного державотворення, а також свій погляд на можливий вектор і форму наднаціональної чи міжнародної інтеграції. Відповідно, в різні моменти брала гору та чи інша позиція, а відтак українська політика національного самовизначення продукувала невпорядковану сукупність рішень, інституцій, угод і зобов'язань, що частково суперечили одне одному, породжували невизначеність і конфліктність як у політичному процесі, так і в свідомості громадян. Аналіз цих процесів в українській політичній думці переважно зосереджений на проблематиці етнокультурних взаємин. Значний доробок вітчизняної етнополітології представлений працями Л. Нагорної, М. Обушного, І. Онищенко, І. Вільчинської, О. Тоїчка, Т. Татаренко, С. Римаренко та ін.

Та не менш актуальною є й постановка питання про характер нової суспільної одиниці, що витворюється в процесі національного самовизначення. Нація формується, вбираючи в себе характеристики успадкованих від попередніх періодів історії України типів ідентичності, але при цьому й набуваючи нових рис, нового політичного досвіду і культурної індивідуальності. Дослідження цієї нової якості суспільного цілого, що витворюється в умовах незалежності внаслідок зіткнення ідентичностей, їх дифузії і взаємного пристосування в умовах реального співжиття, здійснюється в контексті теоретичного опанування поняття „політичної нації”.

Розглядаючи український проект в складній і динамічній сукупності його аспектів і елементів, доречно, на нашу думку, приділити окрему

увагу світоглядним, культурним, ідеологічним, політичним і нормативно-правовим аспектам національного самовизначення. Найбільш загальні положення, що складають базис колективного самоусвідомлення і самопроектування, фіксуються в нормативних документах, і передовсім у тих з них, що покликані конституювати саме існування національної держави як політичного суб'єкта.

Розпад СРСР та постання незалежної України поставили питання про світоглядні та правові підстави національного самовизначення. Їх містять основні документи, що визначали державотворчі принципи на момент проголошення української незалежності. Так, Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року в якості суб'єкта права на самовизначення називає „народ України”, що цілком кореспондується з положеннями сучасного міжнародного права про самовизначення [2]. Разом з тим, Декларація інакше ідентифікує суб'єкта самовизначення – українська нація (український народ). Відмінність між цими поняттями є досить суттєвою. Якщо воля народу України досить чітко виражається як сукупна воля всіх чи простої більшості громадян, які на даний момент мешкають на її території, то категорія „української нації” вимагає вже залучення інших критеріїв – не стільки соціометричних, скільки історичних, культурних і навіть світоглядних. Посилання на волю такого суб'єкта вже не спирається виключно на арифметичну переконливість позиції простої більшості громадян. Легітимація певного рішення чи політичного курсу в такому випадку впливає, головним чином, з тягlosti смислів і цінностей, що були закладені в національну свідомість у процесі її формування.

До цього джерела легітимності апелює, зокрема, Акт проголошення незалежності України, що був позиціонований у правовій площині як засіб здійснення Декларації про державний суверенітет України. Вступна частина Акту містить посилання на „тисячолітню традицію державотворення”. Але і в цьому разі установчому документу бракує концептуальної послідовності у визначенні носія цієї традиції, адже мова йде лише про територіальну прив'язку цієї традиції. Таким чином, вводиться третій критерій визначення суб'єкта національного самовизначення, поруч із історично-національним і політико-адміністративним, – історично-територіальний.

Очевидно, що ці суперечності й непослідовності в установчих документах новостворюваної української держави є відображенням ідеологічної і політичної боротьби, що велася в момент їх прийняття між прибічниками різних концепцій та моделей українського самовизначення. Наявність двох підходів в одному документі є результатом компромісу між їх представниками як в парламенті та в політичному просторі країни в цілому.

Відтворення цих компромісів у наступних законодавчих актах, включно з Конституцією, призвело до того, що процес самовизначення був

продовжуваним у часі, а його учасники змушені впродовж усього періоду незалежності повертатися до елементів невизначеності, успадкованих від минулого. У тексті Конституції України є вже чітке визначення: „Український народ – громадяни України всіх національностей”. Але в статті 11 йдеться про „консолідацію та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України”, сприяти чому повинна держава. Сама ж держава твориться „народом”, котрий є „носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні” (Ст. 5) [3]. Отже, виходить, що народ наділяє владними повноваженнями державу з тим, щоб вона, серед іншого, дбала й про консолідацію української нації. Сама ж нація виступає не як суб’єкт державної політики, а як пасивна сторона – об’єкт державного піклування.

Попри свою важливість і показовість, конституційні положення самі по собі не мають вирішального формотворчого впливу на політичну дійсність, але вони є відображенням того балансу інтересів та впливів, що виникає в даній спільноті між основними соціальними групами, а також є результатом узгодження основних суспільних цінностей та смислів між ними. Те саме можна сказати й про інші важливі нормативні документи та рішення органів влади, що визначають характер і спрямування зовнішньої і внутрішньої політики держави. Незважаючи на те, що Конституція України вказує на неприпустимість існування єдиної, обов’язкової для всіх ідеології, пошуки орієнтирів суспільного розвитку, ціннісної і концептуальної основи для розуміння і перетворення суспільної дійсності в українському суспільстві продовжилися й після повалення комуністичного режиму, однією з основних рис якого був саме ідеократизм.

Комуністична доктрина радянського державницького зразка будувалася на протиставленні світлого майбутнього, що його будують трудящі в країнах переможного соціалізму, – сповненому протиріччя і несправедливості минулому, з гіршими рисами якого також ототожнювалася решта світу, передовсім, ліберальний Захід. Навколо цього протиставлення була вибудована складна система уявлень і стереотипів, що й може бути представлена як державна ідеологія в СРСР. Її цілісність не була результатом послідовної реалізації ідей К. Маркса про пролетарську революцію та усупільнення засобів виробництва. Крім елементів марксизму, вона водночас включала в себе апологію російської державності, з утвердженням ключової ролі Москви; співчуття до антиколоніальних рухів Азії та Африки; високу міру мілітаризації всіх сфер життя громадян; збереження архаїчних форм соціальної організації російської традиційної громади; сакралізацію центральної влади. Ці та інші риси комуністичного режиму і його світоглядної основи в Росії привели М. Бердяєва до висновку про комунізм як специфічну російську форму суспільного устрою, що зберігає зв’язок з історією і традиціями Московської Русі та її наступниці – Російської імперії [4].

Нові суспільні уявлення в Україні у перший період незалежності будувалися за принципом „від протилежного”. На зміну культу майбутнього прийшло звеличення славного минулого; від закритості у взаєминах із зовнішнім світом прийшла максимальна відкритість і готовність запозичувати усе, що визнається на Заході; від заперечення національності як пережитку минулого – до тези про „відродження” національної ідентичності як природного шляху до соціальної гармонії, культурного розквіту, підвищення добробуту, економічного і політичного успіху держави у світі. Дискурс національного відродження при цьому переважно розгортається в публіцистичних джерелах (Ю. Бадзьо, Л. Лук’яненко, А. Погрібний, В. Яворівський, В. Карпенко, Д. Павличко, та ін.), хоча при цьому й його суттєвого впливу зазнали й академічні гуманітарні дискурси – передовсім, історичний та літературознавчий, але також і культурологічний, політологічний, меншою мірою – соціологічний, філософський, юридичний.

Світоглядним стрижнем національно-демократичного проекту української державності є уявлення про „природну данність” національного зв’язку, значну історичну тяглість української ідентичності та імперативне розуміння права на самовизначення. Такий підхід виходить з пріоритету „національної волі” над волею особи чи групи [5]. Відтак основні орієнтири розвитку спільноти, її політичний, культурний, геополітичний, економічний вибір тлумачаться як такі, що детерміновані національною історією, національним характером, або ж певними сакральними атрибутами національності – долею чи місією спільноти.

У певному сенсі критичним щодо світоглядних засновків українського проекту в його класичній романтично-народовській формі є підхід великої групи вітчизняних інтелектуалів, що прийняли конструктивістську парадигму сучасної західної націології. У своїх дослідженнях вони ставлять під сумнів ті конструкти національної самосвідомості, які апелюють до „волі нації”, „одвічного прагнення українського народу” і т.ін. У працях Я. Грицака, О. Білого, М. Рябчука, О. Гриценка, О. Забужко, Г. Касьянова процес націотворення постає як специфічно модерний і достатньо раціональний. Він включає в себе формування національної еліти, конструювання нею культурно-історичної тяглості національного буття, продукування відповідних смислів і символів, які стають орієнтирами для ідентифікації мас із певною мовою, культурною і державною традицією, конфесією тощо.

У своїх рефлексіях соціального підґрунтя такого роду колективного самопроєктування деякі вітчизняні дослідники звертаються до базових понять соціальної організації та комунікації. Зокрема, формування націй та інших розвинутих людських спільнот розуміється ними як ціннісно орієнтована і раціонально організована діяльність, в основі якої лежить процес наближення до певного суспільного ідеалу (Г. Дашутін), або реалізація певної сукупності суспільних ідей (М. Розумний).

Суспільна ідея організовує смислове поле колективної свідомості в цілість, а відтак стає дієвим механізмом перетворення дійсності, формує її динаміку і надає певного напрямку розвитку. Зорганізована навколо ідей про власну ідентичність, призначення чи ключовий національний інтерес інтелектуальна комунікація є, до певної міри, закритою, внаслідок чого відповідна еліта відсторонюється від впливів зовнішнього середовища. Але згодом такий етап самоізоляції носіїв ідеї створює нові умови для більш ефективного їх включення в систему зовнішніх зв'язків. Адже при цьому вони вже виступають не лише як реципієнти певних концептів і ціннісних орієнтирів, але і як виразники неповторного досвіду власної спільноти, що стає надбанням всієї цивілізації [6, с. 235].

Усвідомлення свого досвіду як універсально значущого, що відображений у „власних” ідеях і стратегіях, вироблених на їхній основі, створює передумови для значно інтенсивнішої і продуктивнішої взаємодії із зовнішнім світом. Такий підхід позбавляє відчуття невпевненості в собі і недовіри до партнера, що породжує страх перед неправильним його вибором, чи перед нав'язаними поняттями і цінностями. Запозичені поняття і концепції, що потрапляють у внутрішню національну комунікацію ззовні, за цих умов, стають органічними складовими частинами внутрішньої комунікації, збагачують колективний досвід і підвищують соціальну компетентність.

Серед важливих чинників становлення і розвитку українського національно-державного проекту окремо відзначається суттєвий вплив регіональних відмінностей, що, на думку дослідників, мають передовсім історико-культурні витoki, але відображають також соціально-економічні, демографічні реалії життя мешканців Центру, Сходу, Заходу України, специфіку Криму та ін. При цьому можна цілком погодитися з авторами монографічного дослідження „Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку”, про те, що „Ще більшу загрозу для української незалежності становить вкрай низька („домодерна”) національна самосвідомість населення” [7, с. 351].

За цих умов і відбувається пошук власної української ідеї, що може бути визначена як модель колективної самореалізації в контексті сучасної світової цивілізації. Ця модель повинна включати в себе „формулу” національної ідентичності, що дає відповідь на те, хто такі українці, як вони з'явилися як спільнота, які критерії ідентичності є базовими, а які змінними, а також – хто може стати українцем і за яких умов. У тлумаченні цієї проблеми стикаються два підходи, що представляють різні світоглядні засади національного будівництва. Перший, етноцентристський підхід визнає національність успадкованою природною характеристикою людини і віддає перевагу українцям як „титульній нації” у визначенні орієнтирів розвитку України як держави. Другий підхід спирається на поняття т.зв. „політичної нації” і визнає всіх громадян держави Україна – українцями, а

отже й однаковою мірою відповідальними за національний проект в цілому і в окремих його аспектах.

Ця концептуальна відмінність стає майже нездоланною перешкодою для національного порозуміння, коли мова йде про конкретні питання унормування суспільних відносин та пріоритетів державної політики. Такими є питання офіційної мови державних установ, міждержавних союзів, історичної пам'яті, культурної спадщини, інформаційної політики та ін. Складність проблеми ідентичності, що не може бути однозначно розв'язана без суттєвих втрат для громадського спокою і стабільності держави, спонукає деяких спостерігачів відмовитися від її постановки в принциповій і гостро актуальній площині. Ними пропонується на певний час відмовитися від ідеологічного протистояння і зосередити увагу держави і громадськості на вирішенні прагматичних завдань державного будівництва

У цьому ж контексті актуалізується концепт „національних інтересів” як певного інтегрального чинника, що має об'єктивну природу і однаковою мірою стосується кожного члена спільноти, незалежно від ідеологічних преференцій, ціннісних установок, і навіть типу ідентичності (І. Бідзюра, В. Котельников). На основі артикуляції національних інтересів та відповідного стратегування державної політики пропонується вироблення оптимальної моделі національного розвитку і вирішення всіх конкретних проблем поточної політики.

Втім, є цілком очевидним, що для визначення національних інтересів необхідне узгоджене розуміння тієї спільноти, чиї інтереси в даному випадку розглядаються, а також спільне уявлення про ті процеси, в межах яких дані інтереси визначаються і реалізуються. Тому, в залежності від того, яке припущення з цього приводу приймається в якості базового, ним передбачаються відмінні моделі самовизначення і реалізації національних інтересів. Взаємозалежність цих сфер і рішень, які приймаються в одній з них, але неминуче проектується на іншу, закономірно впливає з самого поняття самовизначення. Воно визначається складною динамікою внутрішнього і зовнішнього в ідентифікації спільноти. Адже повноцінна міжнародна суб'єктність можлива лише за продовженням внутрішньої ідентичності та пов'язаних з нею феноменів – патріотичністю еліти, суспільним консенсусом з ключових питань, усвідомленням національних інтересів і волею до їх реалізації. Як слушно зазначає М. Михальченко, „існує ланцюг взаємопов'язаних понять: національний інтерес – національний характер – національна ідея – національна культура – ідеологія розбудови держави – національна еліта – національні лідери”. [8, с. 6].

Водночас внутрішній стан національної солідарності є, як правило, результатом усвідомлення спільнотою своєї внутрішньої та зовнішньополітичної значущості й активності. Патріотизм же в сучасному

світі нерозривно пов'язаний з проблемами статусу і престижу національної політики, культури, економіки.

Література:

1. **Гнатюк О.** Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк ; Пер. з пол. – К. : Критика, 2005. – 52 с.
2. Декларація про державний суверенітет України. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/55>.
3. Конституція України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
4. **Бердяев Н.** Истоки и смысл русского коммунизма / Н. Бердяев. – М. : Наука, 1989. – 224 с.
5. **Лук'яненко Л.** Національна ідея і національна воля / Л. Лук'яненко. – К. : МАУП, 2003. – 296 с.
6. **Розумний М.** Ідея і нація в інформаційну епоху / М. Розумний. – Харків : Майдан, 2006. – 340 с.
7. Культурно-цивілізаційний простір Європи та Україна : особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. – К. : НІСД, 2010. – 404 с.
8. **Михальченко М.** Українська мрія та національна ідея : генеза, взаємодія / М. Михальченко // Політичний менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2009. – № 6 (39). – С. 3-13.